



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wezenlijke wijziging in het aanbestedingsrecht

Plas, H.

Citation

Plas, H. (2023, September 14). *Wezenlijke wijziging in het aanbestedingsrecht*. *Bouwrecht monografieën*.

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from:

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 DE WIJZIGINGSVRIJHEID BEGRENSD

Op grond van de contractvrijheid kunnen partijen in principe naar eigen inzicht onderhandelen over de totstandkoming van een overeenkomst. Ingevolge diezelfde vrijheid kunnen zij een overeenkomst vervolgens wijzigen.¹ Die wijziging kan vele vormen aannemen, zoals: het aanpassen van voorwaarden, meer- of minderwerk, verlengingen, of overeenstemming over contractoverneming. Verder kunnen partijen bepalen hoe wijzigingen worden overeengekomen, onder meer via een meerwerkprocedure of een *no oral modification-clausule*.² Dit alles is hun goed recht: zij hebben een overeenkomst met elkaar gesloten, zodat zij ook zeggenschap hebben over de wijzigingen.³ Als partijen er samen niet uitkomen, kan nakoming van een overeengekomen wijzigingsbeding worden gevorderd. Voor situaties waarin de balans uitslaat, beschikt een partij daarnaast mogelijk over instrumenten om de overeenkomst te laten wijzigen, bijvoorbeeld op grond van het bestaan van een wilsgebrek, de derogerende werking van de redelijkheid en billijkheid, onvoorziene omstandigheden of kostenverhogende omstandigheden.⁴

Anders is het wanneer op die overeenkomst de regels van het Europese aanbestedingsrecht toepasselijk zijn. Zowel bij de totstandkoming als bij de uitvoering van de overeenkomst geldt dan het verbod om wezenlijk te wijzigen. Van een wezenlijke wijziging is in ieder geval sprake als gunning aan een andere inschrijver mogelijk zou zijn geweest of als de kring van geïnteresseerde partijen is veranderd.⁵ Niet partijen of het BW, maar het aanbestedingsrecht bepaalt de grenzen van de wijzigingsvrijheid. Art. 2.163a Aanbestedingswet brengt dit voor wijzigingen tij-

-
- 1 Basedow 2008, p. 907; Hoepffner 2009, p. 25; Reurich 2005, o.a. p. 1, 3 en 56. Stijns & Swaenepoel 2010, p. 7 beschouwen de wijziging vanuit de wilsautonomie.
 - 2 Zie over die laatste o.a. Van Wechem & Schelhaas 2017, p. 47-52 en Schelhaas 2019, p. 32-40. Vgl. Houben 2020.
 - 3 Zie vanuit internationaal perspectief bijvoorbeeld art. 1:107, 2:106 en 2:208 Principles European Contract Law; art. 2.1.11 en 3.1.2 UNIDROIT principles of international commercial contracts 2016; art. II-1:103 lid 3, II-4:208 en (inzake eenzijdige wijzigingen) IV. C. - 2:109 Draft Common Frame of Reference; art. 19 en 29 Weens Koopverdrag. Art. 1:111 Principles of European Law on Service Contracts bevat een uitgebreidere regeling over wijzigingen.
 - 4 Aldus art. 3:54, 6:230 lid 2, 6:248 lid 2, 6:258-260 en 7:753 BW.
 - 5 Zie bijv. HJEU 5 april 2017, C-298/15 (*Borta*, r.o. 74) en art. 2.163g leden 2 en 3 Aanbestedingswet.

dens de uitvoering expliciet tot uitdrukking: een wijziging mag uitsluitend plaatsvinden in de gevallen bedoeld in hoofdstuk 2.5 Aanbestedingswet.

Aanbestedingsrechtelijk is vereist dat tussen totstandkoming en uitvoering van de overeenkomst continuïteit bestaat. Aangenomen wordt dat een wezenlijke wijziging daar inbreuk op maakt doordat derden de kans wordt ontnomen om die wijziging of gewijzigde overeenkomst uit te voeren. Daarom leidt een wezenlijke wijziging in beginsel tot de verplichting een nieuwe aanbesteding te organiseren. Die verplichting kan er mede toe leiden dat een overeenkomst voortijdig moet worden beëindigd, geleden schade moet worden vergoed, en/of dat de accountant geen goedkeurende verklaring op de jaarrekening afgeeft.⁶ Doordat een wezenlijke wijziging als ernstige inbreuk op het aanbestedingsrecht wordt gezien, kan een aanbestedende dienst ook door de minister worden aangesproken uit hoofde van de Wet Naleving Europese regelgeving publieke entiteiten (Wet NERpe).⁷ Vanwege het brede toepassingsbereik van het Europese aanbestedingsrecht, heeft het leerstuk van de wezenlijke wijziging aldus significante invloed op de totstandkoming en uitvoering van aanbestede overeenkomsten.

1.2 DE REIKWIJDTE VAN HET EUROPESE AANBESTEDINGSRECHT

In de Aanbestedingswet is gedetailleerd geregeld of en hoe Europees moet worden aanbesteed.⁸ Of en welke verplichting bestaat, hangt in wezen samen met het antwoord op enkele vragen. Ten eerste of de overeenkomst is aan te merken als overheidsopdracht, speciale sectoropdracht of concessieopdracht. Zo ja, dan dient te worden beoordeeld of de geraamde contractwaarde het drempelbedrag voor Europees aanbesteden overstijgt. Als dit het geval is, dan geldt een verplichting Europees aan te besteden, tenzij een uitzondering van toepassing is.⁹

De kwalificatie als overheidsopdracht, speciale-sectoropdracht of concessieopdracht veronderstelt de betrokkenheid van een aanbestedende dienst. Als zodanig zijn hoofdzakelijk aan te merken klassieke overheden, semioverheden, overheidsbedrijven en samenwerkingsverbanden daartussen. Vanwege de reikwijdte van het opdracht-begrip valt verder een fors deel van het economisch handelen van aanbestedende diensten potentieel onder het bereik van het Europese aanbestedingsrecht. Dit varieert van bouw, ICT, (openbaar) vervoer, defensie, en advies-

6 Vgl. voor dit laatste art. 213 Gemeentewet en art. 217 Provinciewet.

7 Zie met name art. 2, 5 en 7 Wet NERpe en het commentaar daarbij in Hebly & Plas 2021.

8 Deze regels strekken tot implementatie van Richtlijn 2014/23/EU, Richtlijn 2014/24/EU, en Richtlijn 2014/25/EU.

9 Zie met name art. 2.24 - 2.24c en § 2.2.1.7 Aanbestedingswet.

diensten, tot schoolboeken, groenonderhoud, facilitaire dienstverlening en kantoorbenodigdheden.¹⁰

De drempelbedragen worden periodiek door de Europese Commissie vastgesteld, en verschillen per type aanbestedende dienst en overeenkomst.¹¹ De huidige drempelwaarden gelden voor de periode 2022 - 2023. Voor werkenopdrachten en concessies is die waarde bijvoorbeeld gesteld op € 5.382.000 excl. BTW, op € 140.000 excl. BTW voor leveringen en diensten ten behoeve van de centrale overheid, en op € 215.000 excl. BTW wanneer die leveringen en diensten bestemd zijn voor decentrale overheden.

Als geen Europese aanbestedingsprocedure hoeft te worden gevolgd, kan een aanbestedende dienst alsnog uit hoofde van de vrijverkeersbepalingen uit het VWEU gehouden zijn tot een zodanige vorm van transparante concurrentiestelling dat ook ondernemers uit andere lidstaten een eerlijke kans wordt geboden.¹² Ook zonder Unierechtelijke dimensie dient een gelijk speelveld te worden gecreëerd waarbij ondernemers via een open en transparant proces een kans krijgen en willekeur wordt voorkomen.¹³ In zulke gevallen blijven de centrale beginselen van gelijke behandeling en transparantie dus een belangrijke rol spelen.¹⁴

Zodoende is het niet verwonderlijk dat Nederlandse aanbestedende diensten jaarlijks tientallen miljarden euro's via aanbestedingen besteden. In 2016 werd het Nederlandse inkoopvolume via Europese aanbestedingen geraamd op € 26,4 miljard tegen een totale besteding via overheidsaanbestedingen van € 73,3 miljard.¹⁵ Volgens de OESO vertegenwoordigden aanbestedingen in 2017 circa 19,5% van

10 Veel openbaar vervoerconcessies vallen onder de werking van verordening 1370/2007/EG (zoals gewijzigd via verordening 2016/2338/EU), de Wet Personenvervoer 2000 en het Besluit Personenvervoer 2000. Defensieopdrachten vallen onder de reikwijdte van Richtlijn 2009/81/EG, zoals geïmplementeerd in de Aanbestedingswet op defensie- en veiligheidsgebied.

11 Zie voor alle drempelwaarden verordeningen 2021/1950/EU, 2021/1951/EU, 2021/1952/EU, en 2021/1953/EU.

12 Gesproken wordt dan van duidelijk grensoverschrijdend belang (DGOB), zie bijv. art. 1.7 aanhef en onder b Aanbestedingswet. Bij aanwezigheid van een DGOB vereist van de aanbestedende dienst een passende mate van openbaarheid, die vaak de vorm aanneemt van een aanbesteding. De aan- of afwezigheid van een DGOB heeft tot veel jurisprudentie geleid. Zie ter illustratie HJEG 13 september 2007, C-260/04 (*UNIRE*, r.o. 25 - 34), HJEU 21 maart 2019, C-702/17 (*Unareti*) en HJEU 4 april 2019, C-699/17 (*Allianz*, r.o. 61). Zie vanuit de recente Nederlandse praktijk de JCDecaux-zaken die onder meer hebben geleid tot HR 18 mei 2018, ECLI:NL:HR:2018:720 en ECLI:NL:HR:2018:722.

13 MvT, TK 2009-2010, 32440, nr. 3, p. 14.

14 Vgl. voor de verkoop van een onroerende zaak HR 26 november 2021, ECLI:NL:HR:2021:1778 (*Didam*, r.o. 3.1.4 - 3.1.6).

15 Significant 2016, p. 1.

het Nederlandse BNP.¹⁶ EU-breed gaat de Europese Commissie voor datzelfde peiljaar uit van ruim € 545 miljard aan Europees aanbestede overeenkomsten.¹⁷ Het maatschappelijk-economisch belang gemoeid met aanbestedingen is dus groot. Dit belang zal naar verwachting eerder stijgen dan afnemen. Dit vindt bevestiging in het feit dat het totale Nederlandse publieke inkoopvolume over 2019 geschat wordt op € 86,6 miljard.¹⁸

1.3 WAAROM DIT ONDERZOEK?

Aanbestede overeenkomsten worden vaak gewijzigd om tot een beter eindresultaat te komen of om moeilijkheden op te lossen. Een te grote terughoudendheid om te wijzigen, kan de uitvoering bemoeilijken en tot een suboptimale uitkomst leiden. De beoogde projectdoelstellingen worden dan niet (volledig) bereikt. Daarentegen kunnen derden door een te assertieve wijzigingspraktijk worden benadeeld. Zij missen dan namelijk een kans op het uitvoeren van de betreffende wijziging of overeenkomst, waardoor zij in hun vermogensrechtelijke belangen worden geschaad. Terecht concludeerden Hebly en Heijnsbroek enkele jaren geleden daarom al dat een balans dient te worden gevonden tussen de wederzijdse belangen.¹⁹

Echter, juridisch gezien is dat allesbehalve een sinecure. Het leerstuk van de wezenlijke wijziging wordt als “*bijzonder complex*” en controversieel ervaren, met name waar het gaat om de toepassing ervan tijdens de uitvoering van een aanbestede overeenkomst.²⁰ Daarbij bestaat de indruk van een restrictief kader. Zo noemde Stolwijk de wezenlijke wijziging eens een voodoo-concept waardoor opdrachtgevers op eieren lopen.²¹ Volgens Fijneman kan haast geen letter meer gewijzigd worden.²² De kritiek richt zich in het bijzonder op *Finn Frogne*, een arrest waarin het HJEU het verbod wezenlijk te wijzigen onverkort toepast op een vaststellingsovereenkomst bedoeld om uitvoeringsproblemen op te lossen.²³ Naar aanleiding hiervan verzucht Van Romburgh dat de contractvrijheid onder vuur ligt.²⁴ Bax besluit dat het aanbestedingsrecht niet tot gevolg zou mogen hebben dat afstand moet worden genomen van de contractvrijheid en van het leerstuk van onvoorziene omstandigheden.²⁵ Sanchez-Graells en De Koninck verwijten het HJEU in

16 OESO 2019.

17 Europese Commissie 2019, p. 1. De totale publieke uitgaven worden door de Commissie geraamd op circa € 2 biljoen.

18 Monitor aanbestedingen 2017 - 2019, p. 6; TK 2020-2021, 34252, nr. 22, p. 1.

19 Hebly en Heijnsbroek 2012, conclusie.

20 Treumer 2014, p. 282. Groenboek 2011, p. 27. Vgl. Brown 2017 onder ‘comments’. Citaat uit Groenboek 2011, p. 27.

21 Koenen 2017.

22 *Cobouw* 6 november 2019.

23 HJEU 7 september 2016, C-549/14 (*Finn Frogne*).

24 Van Romburgh 2020, § 3.

25 Bax 2018, slotzin.

de kuil te zijn gevallen van de illusie dat perfecte overeenkomsten mogelijk zijn. Volgens hen houdt het Hof onvoldoende rekening met de economische realiteit.²⁶

Deze indruk vindt weerklank in de nationale jurisprudentie. Zo is overwogen dat Europees aanbestede overeenkomsten zich naar hun aard niet lenen voor een succesvol beroep op de aanvullende werking van de redelijkheid en billijkheid.²⁷ Het honoreren van een dergelijk beroep zou zelfs indruisen tegen de beginselen van het aanbestedingsrecht.²⁸ Ook zou de aard van een Europees aanbestede overeenkomst de mogelijkheden van een beroep op onvoorziene omstandigheden aanzienlijk beperken, net als de mogelijkheid om via wederzijdse concessies tot een vergelijk te komen.²⁹ Ook zou het aanbestedende diensten slechts in beperkte mate zijn toegestaan om ten gunste van de opdrachtnemer af te wijken van de contractuele uitgangspunten.³⁰

Die indruk kan echter niet zomaar worden gegrond op het verbod wezenlijk te wijzigen noch op de tekst van de aanbestedingsrechtelijke EU-richtlijnen. Die richtlijnen stellen een kader, maar verduidelijken niet of dit kader kleiner is of groter dan de ruimte die het nationale recht biedt. Daar ligt een rol voor de lidstaten. Problematisch is echter dat de Nederlandse wetgever zich grotendeels in stilzwijgen hult. Hij beperkt zich er feitelijk toe te vermelden dat de verplichting te voorzien in een mogelijkheid een wezenlijk gewijzigde overeenkomst voortijdig te beëindigen, niet hoeft te worden geïmplementeerd, waarbij hij stelt dat het BW al in de mogelijkheid tot beëindiging voorziet.³¹ Of hij daarmee het oog heeft op ontbinding of opzegging, laat hij in het midden. Evenzeer blijft de vraag onbesproken hoe het leerstuk van de wezenlijke wijziging zich verder verhoudt tot het verbintenissenrecht.

Daarmee bestaat de nodige ruis omtrent het bestaan, de inhoud, en de werking van dit leerstuk. Daar komt bij dat het in Nederland tot op heden ontbreekt aan een overkoepelende studie naar dit leerstuk. Dat geldt voor zowel de aanbestedingsrechtelijke aspecten van dit leerstuk als de interactie ervan met het algemene

-
- 26 Sanchez-Graells & De Koninck 2018, hoofdstuk 2, commentaar op HJEU 7 september 2016, C-549/14 (*Finn Frogne*). Vgl. Sanchez-Graells, 2016. Vgl. genuanceerder Raimundo 2017, § II.
- 27 Rb. Rotterdam 8 september 2016, ECLI:NL:RBROT:2016:10202 (r.o. 4.10) en Rb. Overijssel 8 december 2015, ECLI:NL:RBOVE:2015:5364 (r.o. 4.8).
- 28 Rb. Overijssel 8 december 2015, ECLI:NL:RBOVE:2015:5364 (r.o. 4.8).
- 29 Hof Arnhem-Leeuwarden 11 juli 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:5925 (r.o. 4.31). Vgl. Rb. Rotterdam 7 februari 2018, ECLI:NL:RBROT:2018:833 (r.o. 4.25) en Rb. Rotterdam 23 februari 2017, ECLI:NL:RBROT:2017:10878. Zie ten aanzien van art. 2.163e Aanbestedingswet ook Rasenberg 2017 § 2 ad 4.
- 30 Hof Den Haag 14 februari 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:260 (r.o. 28).
- 31 MvT, TK 2015-2016, 34329, nr. 3, p. 96, 131, 155 en 159.

verbintenissenrecht.³² Dit terwijl in dat laatstgenoemde rechtsgebied de relatie tussen contractpartijen en derden al geruime tijd in de aandacht staat.³³ Voor zover bekend, is daarbij tot op heden weinig aandacht besteed aan de rol van het leerstuk van de wezenlijke wijziging.

Zodoende heeft dit onderzoek zowel maatschappelijke als wetenschappelijke relevantie. Beoogd wordt om het leerstuk van de wezenlijke wijziging nader te duiden, maar ook om dit te verduidelijken en om leemtes op te vullen. Als zodanig wordt een bijdrage geleverd aan de verdere doordenking en perspectiefvorming van het leerstuk van de wezenlijke wijziging in zijn diverse facetten.

1.4 HOOFDVRAAG EN DEELVRAGEN

In dit onderzoek staat de volgende hoofdvraag centraal: *in hoeverre perkt het leerstuk van de wezenlijke wijziging de wijzigingsvrijheid van aanbestedende diensten bij Europees aanbestede overeenkomsten in?*

Natuurlijk kan het definitieve antwoord op die vraag slechts in het concrete geval worden gegeven. In die zin is het antwoord ook sterk verweven met de individuele karakteristieken van elke zaak. Dit laat onverlet dat op een wat hoger abstractieniveau wel degelijk naar concrete(re) antwoorden kan worden gezocht. Dit wordt gedaan aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Hoe wordt het verbod om wezenlijk te wijzigen gerechtvaardigd?
2. Leidt het verbod om wezenlijk te wijzigen ertoe dat aanbestedende diensten ernstig worden beperkt in hun mogelijkheid om flexibiliteit te introduceren in een overeenkomst?
3. Wat is de rol van het verbod om wezenlijk te wijzigen tijdens aanbestedingsprocedures?
4. Hoe verhoudt het verbod om wezenlijk te wijzigen zich tot de te hanteren uitlegmaatstaf?
5. Welke ruimte bestaat er aanbestedingsrechtelijk om een aanbestede overeenkomst tijdens de uitvoering te wijzigen?
6. Hoe kan een derde effectief zijn rechten uitoefenen met betrekking tot wijzigingen tijdens de uitvoering van een aanbestede overeenkomst, aangezien veel wijzigingen zich aan het zicht van derden onttrekken?
7. Wat zijn de gevolgen van een wezenlijke wijziging tijdens de uitvoering van een aanbestede overeenkomst?

32 Zie o.a. Chao-Duivis 2016, § 3.2.2 slot. Vgl. Hebly en Heijnsbroek 2012, inleiding en conclusie.

33 Zie bijvoorbeeld Du Perron 1999, Van Laarhoven 2006, Van Dongen 2016, en de jurisprudentie van de Hoge Raad die in § 2.5 nader aan de orde komt.

Deze deelvragen worden in hoofdstukken 2 - 8 behandeld. Deelvraag 1 wordt in hoofdstuk 2 behandeld, deelvraag 2 in hoofdstuk 3, enzovoorts. Bij de volgorde van behandeling is er rekening mee gehouden dat het leerstuk van de wezenlijke wijziging in alle stadia van een overeenkomst een rol speelt. Die rol wordt daarmee als het ware van begin tot einde gevolgd. In hoofdstuk 9 wordt tot slot de hoofdvraag beantwoord en wordt met enkele beschouwingen afgesloten.

1.5 METHODIEK EN AFBAKENING

Start- en eindpunt bij dit klassiek-juridische onderzoek is dat de wezenlijke wijziging een aanbestedingsrechtelijk leerstuk is. Noodzakelijkerwijs ligt op dit rechtsgebied dus het zwaartepunt. Echter, een zuiver aanbestedingsrechtelijk perspectief zou ertoe leiden dat een belangrijk aspect wordt genegeerd. Feit is nu eenmaal dat dit leerstuk de werking van verbintenisrechtelijke figuren inkleurt. Die interactie wordt zonder pretentie van volledigheid verkend. De thematiek brengt namelijk mee dat haast het hele aanbestedingsrecht en verbintenisrecht bestudeerd kan worden. Dat zou een onhaalbare opgave betekenen en daarnaast het zicht op hoofdlijnen vertroebelen. Hierom wordt ook nauwelijks ingegaan op de ontwikkeling van het beginsel van de contractvrijheid of de grondslagen van het aanbestedingsrecht. Beide worden als gegeven verondersteld.

De focus ligt op Europees aanbestede overeenkomsten. De rol van het leerstuk van de wezenlijke wijziging bij private aanbestedingen wordt vanwege de geheel eigen karakteristieken buiten beschouwing gelaten.³⁴ Evenmin wordt aandacht geschonken aan bestuursrechtelijke elementen, hoewel het verbod om wezenlijk te wijzigen ook daar zijn opmars maakt, bijvoorbeeld bij de verlening van schaarse rechten.³⁵ Iets vergelijkbaars geldt voor het faillissementsrecht of het ondernemingsrecht, bijvoorbeeld waar het gaat om een interactie tussen de wezenlijke wijziging en een herstructurering. Al deze interacties verdienen afzonderlijk (promotie)onderzoek.

Bij de behandeling van de deelvragen wordt inspiratie geput uit het Franse recht. Die keuze is ingegeven door de lange aanbestedingsrechtelijke traditie die dit land rijk is, ook op het punt van een verbod om wezenlijk te wijzigen. Het Franse recht wordt echter niet als model gepresenteerd waar de Nederlandse praktijk zich zonder meer naar zou moeten spiegelen. In tegenstelling tot Nederland, maakt het aanbestedingsrecht in Frankrijk onderdeel uit van het bestuursrecht. Daarnaast

34 Zie bijv. Hof Den Haag 30 september 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:3028; Rb. Noord-Nederland 11 mei 2016, ECLI:NL:RBNNE:2016:2242; en Rb. Noord-Nederland 17 februari 2016, ECLI:NL:RBNNE:2016:568. Zie over de potentiële rol van de wezenlijke wijziging in dit verband nader Plas 2022.

35 Drahmman 2015, p. 23, 187, 205, 267, 292, § 4.3.4, en § 8.3.4. Vgl. ABRvS 5 november 2014, ECLI:NL:RVS:2014:3988 en ECLI:NL:RVS:2014:3996, ABRvS 2 november 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2927 (r.o. 8) en ABRvS 27 september 2017, ECLI:NL:RVS:2017:2611 (r.o. 5).

heeft de combinatie van een ruime ervaring en eigen rechtstraditie tot een omvangrijk juridisch kader geleid. Vanwege de omvang en complexiteit van het aanbestedingsrecht in het algemeen en het leerstuk van de wezenlijke wijziging in het bijzonder, alsook de interactie met andere rechtsgebieden, zou een gedetailleerde bespreking van het Franse juridische kader al snel (te) veel tijd en ruimte in beslag nemen. Daarbij komt dat een dergelijke omschrijving niet noodzakelijk is voor het onderzoek. Daarom wordt dit kader niet integraal behandeld en is de rechtsvergelijking niet te veel in afzonderlijke paragrafen behandeld.

Hoewel vele bronnen worden aangehaald, is niet naar volledigheid gestreefd. Dat is gelet op de veelheid aan relevante jurisprudentie en literatuur niet realistisch. Wel wordt relatief veel aandacht besteed aan lagere jurisprudentie. Verhoudingsgewijs bereiken maar weinig aanbestedingsrechtelijke zaken de Hoge Raad, terwijl jaarlijks honderden uitspraken en adviezen door andere colleges worden gepubliceerd. Daarom levert lagere jurisprudentie een betrouwbaarder beeld op. Vrij naar Krans kan van rechtsvorming van onderaf worden gesproken.³⁶ Overigens laat dit onverlet dat het leerstuk van de wezenlijke wijziging nog verre van uitgekristalliseerd is. Mede hierom wordt regelmatig naar binnen- en buitenlandse literatuur verwezen. Het bronnenonderzoek is afgesloten op 1 maart 2022. Latere publicaties en uitspraken zijn slechts incidenteel meegenomen.

Doordat het leerstuk van de wezenlijke wijziging in de diverse stadia van een overeenkomst een rol speelt, staat ieder hoofdstuk in zekere zin op zichzelf en kan het als zodanig gelezen worden. Wel bouwt ieder hoofdstuk voort op de vorige. Met dat gegeven dient rekening te worden gehouden. Mede hierom is het aantal interne verwijzingen beperkt gehouden.

36 Krans 2017.